

ТРИПІЛЬСЬКА КУЛЬТУРА ТА ЇЇ МІСЦЕ СЕРЕД ЕНЕОЛІТИЧНИХ КУЛЬТУР ПІВДЕННО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ

Статтю присвячено історії вивчення трипільської культури. Дається відповідь на питання: що таке трипільська культура, яке місце посідає вона у просторі первісної історії України і про що свідчить понад віковий досвід її вивчення.

Культурно-історична спільність Трипільля-Кукутень понад сто років, з початку її відкриття, визнана одним із найяскравіших явищ первісної історії. Археологічна культура, що за рівнем свого розвитку майже досягла рубежу цивілізації, існувала понад дві тисячі років. Через значну поширеність у різних природних та культурних зонах це феноменальне культурно-історичне явище стало стрижнем у періодизації пам'яток неоліту та енеоліту Південно-Східної, Центральної та Східної Європи.

Наприкінці VI тис. до н. е. племена Південно-Східної Європи переходять на новий щабель історичного розвитку, що було пов'язано з енеолітом (мідно-кам'яний вік), тобто періодом масштабних досягнень в усіх сферах суспільно-економічного життя давнього населення. У цю епоху остаточно утверджується відтворююча економіка у прогресивніших формах. Відбувається перехід від мотичної до орної обробки землі з використанням тягової сили худоби, що значно підвищило продуктивність праці ранніх землеробів. У неоліті масово застосовується перший штучний матеріал - кераміка. Виліплений з глини посуд, випалений у вогні, набуває, по суті, незнищенної міцності. В енеоліті людство оволоділо новим матеріалом - металом. Мідь стає однією з головних ознак даного періоду. Використання знарядь з міді сприяло досягненням у сфері техніки та технології. Це справді був потужний ривок вперед, що сприяв помітним прогресивним змінам у багатьох сферах життя людини. У галузях виробництва вдосконалилося виготовлення кам'яних знарядь, підвищився рівень деревообробки, житлобудування, ткацтва, рибальства. Поява металу якісно вплинула і на соціально-ідеологічну сферу. Характерною рисою пізньонеолітичних археологічних культур стає високоякісна, часто розписна, кераміка, яка з'явилася завдяки винаходу спеціалізованої гончарної печі та по-

вільного поворотного пристрою - праобразу майбутнього гончарного кола. У багатьох галузях виробництва посилюється тенденція до диференціації та спеціалізації. Певні зміни спостерігаються і в соціальній сфері, ускладнюється статево-вікова стратифікація, намічається перехід від патріархальної родової громади до територіально-сусідської, чіткішим стає соціальне і майнове розшарування суспільства.

У цей час значно розширюються і поглиблюються знання людини про навколишній світ, що віддзеркалилося в ускладненні ідеологічних поглядів давніх землеробів і пов'язаною з ними культовою обрядовістю та символікою. В період енеоліту зміцнюються зв'язки й обмін між племенами віддалених територій, а багатосторонні контакти сприяють швидкому поширенню новацій у всіх сферах життя. Водночас екстенсивне господарювання та демографічний сплеск, що відбувся в енеоліті, активізували міграційні процеси. Культурна та етнічна консолідація племен у Південно-Східній Європі спричинила формування кількох великих археологічних культур, чільне місце серед яких посідає трипільська. Як частина культурно-історичної спільності Аріушд-Кукутень-Трипільля вона здійснювала історичну місію зв'язку двох світів - землеробського, карпато-балкано-дунайського та скотарського, степового.

Історія кукутень-трипільських племен охоплює значний проміжок часу - починаючи з кінця VI тис. до н. е. і до першої третини III тис. до н. е. ці племена займали величезну територію від Карпат до Лівобережжя Середнього Дніпра та від Волині до пониззя Дунаю і північного узбережжя Чорного моря.

Назва трипільська культура або «Трипільля» походить від *місцезнаходження* стародавнього поселення біля села Трипільля Київської області, що у 1893 р. відкрив Вікентій Хвойка. Під час

розкопок на Кирилівських висотах у Києві він виявив археологічні матеріали, що були схожі на знахідки, які трохи пізніше трапились йому при дослідженні поселення біля с Трипілля. Подібні пам'ятки культури були раніше відомі й на інших територіях. Вони вивчалися українськими, польськими, австрійськими, румунськими дослідниками. Заслуга В. Хвойки полягає в тому, що він вперше зіставив відомі знахідки, встановив їх належність до окремої археологічної культури первісної історії, запропонував їй першу періодизацію, вказав на місце трипільської культури серед інших старожитностей Європи. На території Трансільванії ці пам'ятки мають назву «Аріушд», у Румунії трипільським пам'яткам відповідають пам'ятки культури Кукутень - від назви села поблизу міста Ясси.

Вважається, що спільність Кукутень - Трипілля почала формуватися в результаті просування частини общин неолітичної культури Боян з Подунав'я у Південно-Східну Трансільванію і Західну Молдову, де вони асимілювали місцеве населення культури лінійно-стрічкової кераміки. На цей процес також впливали племена культур Вінча, Тордош і, можливо, Хаманджія. Таким чином, це був тривалий синтез населення кількох пізньонеолітичних культур, у результаті якого на історичній арені з'явилося якісно нове культурно-етнічне утворення - раннє Трипілля, або культура Прекукутень, за термінологією румунських вчених.

У своєму розвитку трипільські племена послідовно пройшли три періоди: ранній (етап А) - час становлення і початкового розвитку; середній (етап ВІ, ВІ/ВІІ, ВІІ) - період розквіту; пізній (етапи СІ - њ, СП - њІІ) - кінець розквіту і початок занепаду. Нові племена, що сформувалися на порівняно незначній території, вже на ранньому етапі розселяються на північ і схід. Різні природні умови та етнічне оточення, у які потрапили при розселенні трипільці, відбилися на їхньому господарстві, побуті, етнічному складі, ідеології, історичній долі. На межі раннього та середнього Трипілля під впливом сусіднього населення культури Гумельниця з Балкан та Нижнього Подунав'я і культури Петрешть з Трансільванії, а також степових племен у матеріальній культурі трипільців відбулися настільки значні зміни, особливо у західному регіоні, що археологи виокремлюють вже самостійну культуру Кукутень (починаючи з етапу В/Трипілля). Нині в межах Кукутень-Трипільської спільності вчені виділяють два великі ареали: західний та східний. Західний ареал (басейни річок Серет, Прут, Дністер) населяли кукутеньські племена, які пізніше просу-

ваються у східному напрямку, а східний ареал займає басейни річок Південний Буг та Дніпро - власне трипільські (за О. Цвек, східнотрипільська культура). Починаючи з середнього етапу в колись відносно однорідній культурі простежується низка локальних варіантів (груп), розвиток яких більшою або меншою мірою залежав від подальшої експансії кукутеньських племен. Таких різночасових хвиль розселення на схід було кілька, з однією з них пов'язана поява трипільських пам'яток у правобережній зоні Середнього Дніпра [1].

Як вже згадувалося, В. Хвойка провів широке обстеження пам'яток в районі між с Трипілля та м. Ржищів. Крім того, ним розкопані пізньотрипільські землянки на Кирилівських висотах та на садибах Святославського і Петровського в Києві, обстежені поселення на Лівому березі Дніпра біля с Бортничі. На Лівобережжі також розкопано пам'ятки Євмінка (М. Макаренко) і Лукаші (В. Щербаківський). У 20-х роках деякі поселення, що їх розкопував В. Хвойка, були досліджені його ученицею В. Козловською. Кількарічні археологічні роботи проводилися біля с Халеп'є, де спочатку С. Магурою, а потім Т. Пассек і Е. Кричевським були повністю розкопані поселення Коломийщина І і частково Коломийщина ІІ. У повоєнні часи на південній околиці Києва, у Корчуватому, І. Самойловським виявлене нове невелике поселення [2]. Визначним досягненням археологів було відкриття у Подніпров'ї трипільських ґрунтових могильників з трупоспаленням біля селища Червоний Хутір (В. Даниленко, М. Макаревич), с Чернина (В. Канівець), с Софіївка (пам'ятка повністю розкопана Ю. Захаруком). Невеликі роботи було проведено на околиці Києва (Сирець І, ІІ, ІІІ). Під час будівництва Київської ГЕС у зоні затоплення було відкрито низку трипільських пунктів, зокрема поселення Нові Петрівці, Домантове, Зазим'є, Новосілки І, ІІ та могильник Заваловка (О. Тереножкін, Д. Телегін, В. Круц). У 1961—1963 рр. широкомасштабні розкопки провели С. Бібіков та М. Шмаглій на поселенні біля с Гребені. У цей же час Ю. Захарук і В. Круц планомірно вивчають пам'ятки у Київському Подніпров'ї (Підгірпі І, ІІ, Софіївка ІІ (поселення), Лукаші, Євмінка), в околиці Києва (Підгірці ІІІ, Лісники І, ІІ, Проців) і у самому місті (Львівська площа, Копирів Кінець). Наприкінці 1960-х - на початку 1970-х років В. Круц досліджує поселення під Києвом (Казаровичі, Чапаєвка) та у гирлі р. Трубіж (хутір Комуна). На Переяслав-Хмельниччині - Козинці, Циблі, Комуна, Підварюй (Г. Бузян), в Києві - вулиця Житомирська

(І. Мовчан) і на території Києво-Печерської лаври (С. Балакін). Кілька років розкопується поселення в ур. Ріпниця біля м. Ржищів (С. Рижов, В. Шумова) [3].

Трипільська культура - одна з найяскравіших культур давньої Європи. Трипільці мали розвинуте орне землеробство і тваринництво. Поля обробляли ралами та мотиками з рогу, каменю, дерева; для збирання врожаю використовували серпи з крем'яними вкладнями, зерно розмелювали на кам'яних зернотерках. Вирощували пшеницю, ячмінь, просо, бобові культури. Зерно та борошно зберігалось у спеціальних великих посудинах-зерновиках та обмащених шиною ямах. Щодо тваринництва, то переважало утримання великої рогатої худоби, яка використовувалась і як постачальник м'ясо-молочної продукції, і як тяглова сила під час обробки землі та перевезення вантажів на дерев'яних санях-волокушах. Розводили трипільці також свиней, овець-кіз, можливо, коней. Поряд з основними галузями господарства розвивалося полювання, рибальство, збирання рослин і плодів. Вірогідно, вони культивували деякі фруктові рослини - сливу, аличу, абрикос, виноград. Доволі поширеним було збирання меду та воску диких бджіл.

Інструменти, що використовували у господарстві, виробляли з різних порід каменю, кістки, рогу, глини, дерева, міді. Основною сировиною був високоякісний дністровський та волинський кремій. Його обробляли у спеціальних майстернях і поставляли на далекі відстані. З кременю виготовляли ножі, серпи, скребки, різці, сокири - тесла, сверла. Інші породи каменю йшли на зернотерки, розтирачі, мотики, сокири, молоти. З кістки й рогу робили рала, мотики, проколки, орнаментири, голки, рибальські гачки, кинджали, бойові молоти, прикраси. Значно менше знайдено виробів із міді, яка дуже цінувалася у трипільському суспільстві. Ці престижні речі були предметом обміну, знаком соціального статусу. Металообробка та металургія належали до особливих галузей, що потребували спеціальних знань і досвіду. Власних родовищ міді трипільці не мали і спочатку шляхом обміну отримували готові мідні вироби від сусідніх племен Балкано-Карпатського регіону, а згодом самі навчилися виготовляти ковані речі з імпортованої сировини. На ранньому етапі розвитку культури майстри оволоділи прийомами витягування, вигинання, холодного кування, шліфування, а пізніше - лиття у формах. З міді робили прикраси, окремі знаряддя праці, зброю. Гончарство в Трипільлі, як і металообробка, належить до спеціалізованих галузей, що свідчить про виділення общинного

ремесла. Трипільські гончарі добре знали властивості глини і ручним способом могли ліпити посуд, який вражає досконалістю форм та орнаменталією. Посудини прикрашали заглибленим декором у вигляді стрічок із борозен або розписували мінеральними фарбами у чорний, червоний та білий кольори. Найчастіше кераміку орнаментували спіралеподібними фігурами, дугами, напівовалами, колами, трикутниками, вертикальними і навскісними рисками, що komponувались у різноманітні стилістичні композиції. Іноді на посуді трапляються зображення сонця, місяця, людини, тварин і рослин. У процесі випалювання кераміки майстри використовували двоярусні гончарні горна. До домашніх галузей виробництва належали рибальство, деревообробка, лозоплетіння, плетіння та ткацтво. Якщо рибальство, лозоплетіння та плетіння з вовни мали свою тривалу історію, то ткацтво із застосуванням ткацького верстату починається на середньому етапі розвитку культури.

Трипільське населення жило у великих і малих поселеннях, що розташовувалися на берегах річок і струмків, у добре захищених природою місцях. Сплановані вони були у вигляді концентричних кіл або овалів. У середині могли бути забудовані радіальними рядами, що вели до центральної площі, яка лишалася вільною від будинків. Таким чином, мешканці споруджували поселення за єдиним планом. Забудовувалися вони переважно наземними дерев'яно-глиняними будинками, хоча трапляються заглиблені у ґрунт житла - землянки і напівземлянки. Було досліджено рештки одно- та двоповерхових будинків складної конструкції з розвинутим інтер'єром, до якого входили глиняні печі, відкриті вогнища, різної форми підвищення, лави, спеціальні вимостки - робочі місця, жертівники.

Соціальний устрій трипільського суспільства вивчений недостатньо. Найнижчою соціальною одиницею була мала сім'я, що мешкала в одному будинку. На поселеннях виділяються групи з кількох жител і господарських споруд, які розташовувалися ніби гніздами. Такі групи будинків належали великій сім'ї, що об'єднувала найближчих родичів. Великі сім'ї, вже як основні виробничі одиниці, об'єднувались у общину, в свою чергу общини - у плем'я, яке і було володарем території. На майнове розшарування трипільського суспільства вказують скарби з престижними метелевими речами і прикрасами та окремі поховання з унікальним інвентарем.

Досить розвинутими були вірування трипільців, які підкорялися силам природи. Був поширений культ плодючості, віддзеркалений в образі

праматері. З цим культом пов'язана глиняна пластика - глиняні жіночі та чоловічі статуетки, «трончики», фігурки тварин, «вівтарики», моделі саней та жител. Ці предмети використовувались у різних ритуалах, пов'язаних з родючістю землі, викликанням дощу, засіванням полів, збиранням врожаю. Відправлення культів відбувалося в житлах, у спеціальних місцях, де будували вівтарі та жертвовники. На поселеннях відомі будівлі-святинища для проведення обцинних культових свят [4]. Про віру трипільців у потойбічний світ свідчать могильники: у Північно-Західному Причорномор'ї - це ґрунтові і курганні могильники з обрядом скорченого трупопокладення, у Середньому Подніпров'ї - могильники з обрядом кремації. Вважається, що на пізньому етапі трипільці зазнають вплив сусідніх іноетнічних племен і відходять від власного традиційного обряду поховання.

Найранніші поселення на Правобережжі Дніпра виявлено біля сіл Трипілля, Щербанівка, Верем'я - урочище Довжок. Вони належать до етапу VI - VII і найімовірніше виникли тут в результаті переселення частини східнотрипільських обцин з території Буго-Дністровського межиріччя. З появою перших пам'яток Трипілля у південній лісостеповій частині Середнього Подніпров'я алемена неолітичної дніпро-донецької культури, які мешкали тут, були, вірогідно, відтиснені на північ або частково асимільовані. На етапі VII тритильські племена розширюють свою присутність у Подніпров'ї, кількість поселень зростає, у матеріальній культурі узвичаюються певні риси, що дає змогу виділити окрему (коломищинську) локально-хронологічну групу пам'яток. Еталонними для цього часу є добре досліджені поселення Коломиїщина II (с. Халеп'є) та Гребені. Ці громади продовжують жити і на початку пізнього періоду (етап CI), що добре фіксує повністю розкопане поселення Коломиїщина I та однотипні з ним пам'ятки Верем'я - ур. Табурище, Стайки, Стретівка, Балики-Чучинка, Жуківці, Халеп'є - ур. Жолудівка, ур. Грушова, Долина, Юшки. Під тиском трипільських племен західного ареалу східнотрипільські обцини назавжди залишають територію Буго-Дністровського межиріччя і переселяються у Подніпров'я. Наприкінці етапу B II деякі громади племен західної генетичної лінії розвитку проходять до берегів Дніпра, де формується окрема, так звана канівська група, та генетично близькі до неї пам'ятки на Переяславо-Хмельниччині. Це спричинило сегментацію східнотрипільських племен та освоєння ними нових земель. У районі м. Ржищів місцеве трипільське населення, перебуваючи під

сильним впливом трипільських обцин канівської групи, набуває синкретичних ознак, дещо відмінних від традиційних східнотрипільських рис. Трипільські племена Подніпров'я тісно контактували зі спорідненими трипільськими обцинами Буго-Дніпровського регіону, сусіднім іноетнічним населенням неолітичної дніпро-донецької культури, енеолітичними племенами пізньої фази середньостоговської культури і пам'яток типу Пивиха. Зв'язки сягали навіть центрально-європейських культур лендельсько-полгарського кола, культури люблінсько-волинської розписної кераміки, а пізніше - бодрокерестур, культури лійчастого посуду, культури кулястих амфор, можливо, Баден.

Надлишок населення й обмежені природні ресурси змусили трипільців зі своїх територій просунути на північ, у Київське Подніпров'я, де, частково асимілювавши та відтиснивши місцеве неолітичне населення дніпро-донецької культури, сформувались у пам'ятки локального чапаєвського типу (Підгірці II, III, Київ - Львівська площа, Казаровичі, Євминка I, II, Проців, Софіївка II, Лукаші). Полишені трипільцями землі були згодом зайняті поселеннями пивихинських обцин. На рубежі етапів CI і CII історія східнотрипільських племен простежується на пам'ятках лукашівського типу (Чапаєвка, Нові Безрадічі, Корчувате, Київ - Копирів Кінець, Казаровичі), що займали порівняно невелику територію правого берега Дніпра від р. Стугна на півдні до гирла р. Тетерів на півночі, підоснову яких складали пам'ятки типу Чапаєвка. У матеріалах лукашівських поселень, що займають досить широкий ареал правого і лівого берегів Середнього Дніпра, помітно відчутні зміни, бо на час існування цих пам'яток дещо стабілізувалися стосунки трипільців з оточуючим населенням. Це дало змогу освоїти більшу територію, відродити попередній характер господарювання. Проте наприкінці існування пам'яток лукашівського типу все частіше спостерігається вплив носіїв культури пивихинського типу. Саме такі взаємопроникнення, на думку вчених, призвели до взаємної асиміляції двох різноетнічних груп населення та появи на етапі CII пам'яток софіївської локальної групи. Пам'ятки цього типу (поселення і ґрунтові могильники з трупоспаленнями) займали майже ту саму зону, що й лукашівські. Тільки північна межа проходила по гирлу річки Прип'ять (Нові Безрадічі, Підгірці I, Ходосівка, Пирогове, Київ - Видубичі - Киселівка - Кирилівські висоти - Сирець I, II, III - Вигурівщина - Нові Петрівці, Чернин, Заваловка, Бортничі, Червоний Хутір, Софіївка I). Синкретичні за

своїм характером софіївські пам'ятки мали таку специфічну матеріальну культуру, що деякі дослідники пропонують виділити їх в окрему археологічну культуру. Однак пам'ятки софіївської локальної групи завершують східнотрипільську лінію розвитку. Подальша доля софіївських пам'яток пов'язана з міграцією скотарських пле-

мен, що просунулися далеко на північ і зайняли значну частину Подніпров'я. Рештки трипільського населення могли влитися до газньотрипільських племен Східної Волині, а колись трипільська територія Середнього Подніпров'я була зайнята пам'ятками середньодніпровської культури доби бронзи.

1. Даниленко В. Н. Энеолит Украины.- К., 1974.- С. 18-20; Мовши Т. Г. Две параллельные линии развития трипольской этнокультурной области // Новейшие открытия советских археологов.- К., 1975.- Ч. 1.- С. 69; Цвек Е. В. Исследование трипольских поселений в междуречье Южного Буга и Днестра // Новейшие открытия советских археологов.- К., 1975.- Ч. 1.- С. 73-76; Цвек Е. В. Трипольские поселения Буго-Днепровского междуречья (к вопросу о восточном ареале культуры Кукутени-Триполье) // Первобытная археология: поиски и находки.- К., 1980.- С. 163-185; Цвек О. В. Особливості формування східного регіону трипільсько-кукутенської спільності // Археологія.- 1985.- Вип. 51.- С. 31-45; Черныш Е. К. Формирование трипольско-кукутенской культурной общности // SP.-1981.- № 5/6.- С. 27-31; Dumitrescu V. I. Originea și evoluția culturii Cucuteni-Tripolie II SCIV- 1963.- № 2.- Р. 301-306; Рижов С. М., Шумова В. О. Поселення Жури та його місце серед пам'яток розвинутого етапу трипільської культури Середнього Подністров'я // Археологія.- 1999.- № 3.- С. 41-55; Шумова В. О. Житлові комплекси трипільського поселення Василівка та його місце серед пам'яток Середнього Подністров'я // Магістеріум. НаУКМА. Археологічні студії.- К., 2001.- Вип. 6.- С. 112-121.
2. Пассек Т. С. Периодизация трипольских поселений // МИА.- 1949.- № 10.- С. 54-156; Круч В. А. Поздне-трипольские памятники Среднего Поднепровья.- К., 1977.- С. 56-64, 103, 131, 132; Мовши Т. Г. Две параллельные линии...- С. 69-71; Цвек О. В. Особливості формування східного регіону...- С. 31-45; Цвек Е. В. Трипольские поселения Буго-Днепровского междуречья...- С. 163-185; Рижов С. М. Локально-хронологічне членування пізньотрипільських пам'яток у Буго-Дніпровському межиріччі // Тез. доп. III Він. обл. іст.-краєзн. конф.- Вінниця, 1985.- С. 46-47; Рижов С. А/. Кераміка поселень трипільської культури Буго-Дні-
3. Шумова В. О., Рижов С. М. Дослідження пам'яток трипільської культури на Ржищівщині // Наукові записки НаУКМА. Історичні науки. Том 27,- К., 2004.- С. 7-10; Шумова В. О. Характерні ознаки та тенденції розвитку антропоморфної пластики трипільських племен межиріччя Південного Бугу і Дніпра // Вікентій Вячеславович Хвойка та його внесок у вітчизняну археологію (до 150-річчя від дня народження).- К., 2000.- С. 149-153; Шумова В. О. Синхронізація пам'яток західного та східного ареалів трипільської культури басейнів Південного Бугу та Дніпра // Магістеріум. НаУКМА. Археологічні студії. Вип. 11,- К., 2003.- С. 18-24; Рижов С. М. Небелівська група пам'яток трипільської культури // Археологія.- 1993.- № 3,- С. 101-114; Рижов С. М. Кераміка поселень трипільської культури...
4. Погосева А. П. Антропоморфная пластика Триполья.- Новосибирск, 1983.- С. 20-36; Pogoseva A. Statuetten der Tripolje-Kultur // Beiträge zur Allgemeinen und Vergleichenden Archäologie.- 1985.- Bd. 7.- S. 22; Мовши Т. Г. Антропоморфная пластика Триполья (реалистический стиль): Автореф. дис. ... канд. ист. наук.- К., 1975.- 24 с.; Археологія Української РСР.- К., 1971.- Т. 1.- С. 149-212; Шумова В. О. Деякі особливості розвитку антропоморфної пластики трипільських племен межиріччя Бугу та Дніпра: Тези доп. VIII Він. обл. істор.-краєзн. конф.- Вінниця, 1989.- С. 11-12; Шумова В. О. Характерні ознаки та тенденції розвитку антропоморфної пластики трипільських племен межиріччя Південного Бугу і Дніпра // Вікентій Вячеславович Хвойка та його внесок у вітчизняну археологію (до 150-річчя від дня народження).- К., 2000.- С. 149-153; Якубенко О. О. Трипільська розписна пластика з розкопок В. В. Хвойки в Середньому Подніпров'ї // Вікентій Вячеславович Хвойка та його внесок у вітчизняну археологію (до 150-річчя від дня народження).- К., 2000.- С. 125-148.

S. Ryzhov, V. Shumova

THE EXCURSUS TO THE HISTORY OF TRYPILLYA CULTURE

This article is dedicated to the history of one hundred research of Trypillya culture. We can find the answers for such questions: what is Trypillya culture, and what place is this culture in the previous history of Ukraine?